

Ірина Яворська

Протестанти УРСР та їх боротьба за право виїзду з країни (1919–1991)

Iryna Yavors'ka

The Protestants of the Ukrainian SSR and their struggle for the right to leave the country (1919–1991)

The article comes to features of the Protestant movement in the USSR, including the persecution of Evangelical Christians-Baptists, and their role in the struggle for their right to leave the USSR.

Keywords: emigration for religious convictions, «prisoners of conscience» religious dissident movement

У статті йдеться про особливості розвитку протестантського руху в УРСР, зокрема, про переслідування євангельських християн-баптистів, та їхню роль у боротьбі за право виїзду з СРСР.

Ключові слова: еміграція за релігійними переконаннями, «в'язні совісті», релігійне дисидентство

Еміграція населення через релігійні, національні чи класові переслідування має давню історію. Одним з перших сюжетів Нового Заповіту є втеча родини та пошук безпечного притулку для збереження власного життя. Церква, як форма духовного об'єднання людей, завжди ставилася з розумінням і співчуттям як до мігрантів, так і тих вірян, які змушені залишити батьківщину. Проте виклики сучасного суспільства змушують нас уважніше та прискіпливіше вдуматися у непрості реалії сьогодення, що продовжують виштовхувати громадян з рідної землі у пошуки притулку по всьому світу.

Метою даної статті буде спроба дослідження маловідомого аспекту протестантського руху – боротьби за право виїзду з СРСР та трансформацію її у важливий чинник, що сприяв розхитуванню «залізної завіси», поширенню міграційних настроїв серед багатонаціонального населення СРСР.

Наукових досліджень з історії протестантизму у СРСР є достатньо, проте проблема еміграції за релігійними ознаками досліджена фрагмен-

тарно. Значним внеском у вивчення питання розвитку євангелістського руху у СРСР є праця американського дослідника Вальтера Заватські¹. Вона призначалася для західного читача і розглядала умови, за яких протестантизму вдалося вижити при комуністичному режимові.

Культовою працею з історії дисидентства у колишньому СРСР, де значне місце виділено формуванню релігійного та політичного дисидентства в Україні, є «Історія инакомыслия в СССР» Л. Алексєєвої².

Одним з перших українських досліджень часів незалежності стала праця В. І. Любащенко «Історія протестантизму в Україні»³. Автор висвітлює генезу, етапи еволюції та сучасного стану протестантизму в Україні. Нещодавно до наукового обігу увійшли глибокі праці В. А. Войналовича⁴, Я. Стоцького⁵, у яких висвітлено партійно-державну політику щодо релігійних інституцій в Україні. Окремою групою можна назвати спогади активістів протестантського руху в Україні, які пережили тягар релігійних репресій в СРСР.

Історія стосунків радянської влади та віруючих у всі періоди була непростюю. Найбільший удар по віруючих СРСР випав на долю православних, так як саме вони були в політичній опозиції до нової влади до самого початку Другої світової війни. Відносно протестантських груп політика СРСР на початку 20-х років ХХ ст. була ліберальною та відносно доброзичливою. Радянська влада, з певних політичних міркувань, дозволила протестантським організаціям випускати періодичних видання, надала право мати свої навчальні заклади, організовувати союзи молоді. Особливим декретом від 4 січня 1919 р. ЄХБ було дозволено не служити у лавах Червоної Армії. Вдячні селяни-сектанти з кінця 1919 р. почали створювати перші колгоспи, які отримали від держави кредити та пільги. В. Ленін явно загравав з релігійними меншинами, щоб використати їх у руйнації позицій російського православ'я. Це був час «великих сподівань» для протестантів СРСР.

З початком НЕПу становище в країні почало мінятися, змінилася інтонація стосунків з релігійними та національними меншинами. Якщо до мусульман та юдеїв відчувалося певне пом'якшення, то ставлення до німців, які традиційно сповідували протестантизм у різноманітних варіантах, – погіршилось. Значна частина німців-меннонітів УРСР, ведучи успішне господарство, була звинувачена у «куркульстві». Керівництво менонітських громад вчасно розгледіло плани влади і стало готуватися

до еміграції, тим більше, що радянська влада не лише не перешкоджала виїздові за кордон етнічним німцям, а навпаки, сприяла. Еміграція мennonітів продовжувалася аж до 1930–1931 рр., коли кордон тоталітарної держави став закритим⁶.

Погіршення стосунків влади з протестантами відбулося у 1929 р., коли баптистські проповідники та діячі євангельського християнства почали піддаватися репресіям як у центрі країни, так і на периферії. Інструкція НКВС від 1 жовтня 1929 р. «Про права та обов'язки релігійних об'єднань» відносила служителів культу до категорії тих, хто були позбавлені виборчих прав. Восени 1929 р. в СРСР заарештовано більше 100 баптистських пресвітерів. З початком так званої «безбожної п'ятирічки» та наступних за нею репресій 1937–1939 рр. тоталітарний режим Радянського Союзу повною мірою проявив свій атеїстичний та нелюдський характер. За цей час пройшло три хвилі арештів баптистських пресвітерів: у 1929–30, 1933–35 та 1937–38 рр.

Після 1929 р. майже всі громади перейшли на нелегальний режим, що автоматично зробило протестантів ворогами народу. До 1936 р. діяло по одній офіційно діючій громаді баптистів та адвентистів. Євангелічно-лютеранська Церква в Україні у 1924 р. мала 81 пастора, 1936 – 10, 1937 р. – лише одного⁷. До Другої світової війни в Східній Україні не залишилося легального п'ятидесятництва.

Ще значніших втрат зазнали протестантські громади Західної України. Радянська влада не пробачила їм ні навчання пастирів у Німеччині, Голландії та Швейцарії, ні зв'язків з діаспорою у Північній Америці, ні співпрацю з національними товариствами. Після 1939 р. змушені були припинити свою діяльність на Західній Україні Союз українських євангельських християн-баптистів, Українська лютеранська та Українська реформаторська Церкви. У цей непростий час протестантські пастирі мали можливість емігрувати з СРСР. Деякі скористалися цією нагодою, проте більшість були заарештовані і заслані до Сибіру. Кривавий розгул атеїзму був зупинений тільки з початком Великої Вітчизняної війни.

Після успішного завершення війни церковне життя країни почало відроджуватися, що відобразилося на значному рості протестантських громад. Для стримування росту та впливу протестантизму у СРСР усі протестантські спільноти країни були об'єднані в Союз євангельських християн-баптистів (СЄХБ). Членами «ініціативної групи» ставали

пастори, які на момент створення Союзу перебували на засланні і, згодом, свій крок пояснювали трагічною ситуацією, у якій перебували заборонені братства. Влада прагнула об'єднати в Союз навіть тих протестантів, які вважали одні одних єретиками.

Першими угоду підписали баптисти та євангельські християни: між ними відсутні принципові відмінності у віровченні та обрядах. Болішим було приєднання до СЄХБ п'ятидесятників.

У 1965 р. радянський уряд створив державний орган, який контролював питання релігії на території СРСР – Раду у справах релігій, яка діяла до 1991 р. Рада ухвалювала рішення про реєстрацію і зняття з неї релігійних об'єднань, про відкриття і закриття молитовних будинків, здійснювала зв'язок між урядом СРСР та релігійними організаціями. Всі служителі культу в СРСР для здійснення своєї діяльності зобов'язані були мати реєстрацію Ради.

Особливий спротив це нововведення викликало у п'ятидесятників, які і до цього вважали себе незалежними, незламними та єдино правильними послідовниками Христа. П'ятидесятниками України було прийняте рішення про створення нової організації – Братства незалежних християн євангельської віри, яке оголосило бойкот Союзу ЄХБ і відмовилося співпрацювати з владою. Оргкомітет Ініціативної групи заявив про відлучення керівників Всесоюзної Ради ЄХБ від Церкви, а в 1965 р. розробив статут нового братства – Ради церков євангельських християн-баптистів (РЦ ЄХБ). Її лідери Георгій Крючков і Георгій Вінс невдовзі стали уособленням поняття «в'язень віри» для протестантів цілого світу. Міжнародна громадськість, уряди багатьох країн, особливо США, з розумінням і співчуттям намагалися підтримати родини в'язнів як матеріальною, так і гуманітарною допомогою.

Практично з моменту утворення новий церковний рух почав піддаватися масовим репресіям з боку влади, які зводилися до конфіскації молитовних будинків і релігійної літератури, створення проблем з працевлаштуванням, вагомим обмеження у доступі до отримання вищої освіти і т.д. Все це відбувалося з арештами активістів РЦ, які засуджувалися на достатньо довгі терміни тюремного ув'язнення, адже державне переслідування РЦ ЄХБ припинилося тільки на початку 1990 р.

У самвидавському журналі «Хроника текущих событий» за 1979 р. повідомлялося, що 3 серпня в м. Здолбунів Рівненської області на

2,5 роки була засуджена Катерина Барін за організацію недільної школи для навчання дітей релігії⁸. 29 травня в с. Виноградівка Одеської області в домі Петра Петровича Ілієва був здійснений обшук і знайдені Біблії, магнітофонні плівки з записами релігійного характеру. 16 червня в с. Костюківка Тепликського району Вінницької області Тимофія Йосифовича Рубленко оштрафували за те, що він читав Біблію для восьми бабусь. Штраф 25 рублів, в той час, як пенсія складала 30 руб. 60 коп⁹. Влада усіляко забороняла та перешкоджала будь-які прояви релігійної активності у колі одновірців.

У повоєнному радянському суспільстві поширювалось чимало міфів про баптистів. Тому сучасні дослідники, характеризуючи радянських баптистів зазначають, що останні витримали не тільки вагу державних репресій, а можливо, найважчий тягар – зневажливо-презирливе ставлення всього суспільства¹⁰. Численні спогади цього ми знаходимо у спогадах самих віруючих. Атеїстична пропаганда намагалася показати, що спосіб життя євангельського віруючого в радянському суспільстві – «інший», неправильний, а отже, сприяє ненормальному розвитку особистості. Радянські газети, як правило, районного масштабу, упродовж багатьох років рясніли заголовками на кшталт: «Лицеміри», «Ці тихі люди», «Перевертні», «За ширмою релігії». У цих статтях було прийнято розповідати про аморальні вчинки конкретних віруючих, подекуди відшукувалися не найкращі факти з життя задовго до вступу їх у релігійну общину. Популярними були малообґрунтовані розповіді про розбещеність баптистів, їх таємне пияцтво, злочинства або фінансові оборудки¹¹.

Нелегким випробуванням для юнаків-п'ятидесятників ставала обов'язкова військова служба. Переконання п'ятидесятників забороняють приносити присягу, носити зброю, вбивати людей. У самвидавських боршурах повідомлялося, що в Рівненській області у травні 1977 р. відмовилися іти в інші військові частини, крім будівельних і санітарних, 160 п'ятидесятників-призовників¹². Що стосується отримання освіти – то це теж майже безперспективна і невирішена проблема для молодих п'ятидесятників. Більшість з них обмежується неповною середньою освітою: люди з вищою освітою були для п'ятидесятників рідкістю.

Зрозуміло, що таке ставлення до себе обурювало більшість віруючих, замикало у колі власної родини і провокувало до скритого спротиву і мрій про віднайдення місця чи країни, де віруючі зможуть

виконувати свою найважливішу місію – вивчати Євангеліє і прославляти Бога.

Перші розмови про виїзд з СРСР у колах п'ятидесятників велись ще у повоєнні роки. Перші списки з прізвищами бажаючих залишити СРСР і виїхати за кордон, за твердженням Б. Перчаткіна, передавалися ще у 1965 р. Послідовний рух п'ятидесятників за виїзд з СРСР почався навесні 1973 р., але боротьба за право виїзду сповільнювалася через постійні переслідування вірян.

Динаміка арештів євангельських християн-баптистів України була наступною: упродовж десяти років з 1961 по 1970 рр. було арештовано 524 людини (близько 200 з них – у період найбільш активної боротьби за з'їзд, з 1961 по 1963 рр.). Серед цих 524-х було 44 жінки, 8 людей померли в ув'язненні. У 1971 р. було 48 арештів, у 1972 – 53, в 1973-1975 – 70 арештів. На 1 січня 1980 р. в ув'язненні перебувало 49 баптистів, до травня 1982 р. їх стало 158, що склало половину усіх перебувавши тоді в ув'язненні «за віру». Посилення репресій відчувалося не тільки кількісно, але й у тому, що серед ув'язнених росла кількість жінок одночасно з посиленням суворості вироків¹³.

Баптисти та євангельські християни ставилися до п'ятидесятників вкрай негативно, так як останні поповнювали свої лави за рахунок євангельського та баптистського братств, вносячи смуту та розкол у традиційні помісні общини. Баптисти кваліфікували п'ятидесятників як «трясунів та стрибунів» та закликали боротися з ними «як з хижаками». У свою чергу, п'ятидесятники, зневажливо ставилися до баптистів та євангельських християн, вважаючи їх «не духовними і теплими», на противагу себе – «духовними і гарячими». Слід зауважити, що вся історія стосунків між протестантськими деномінаціями характеризується конфліктами, звинуваченнями та непорозуміннями. Лідери п'ятидесятників знаходили порозуміння з політичними дисидентами швидше, ніж з братами по вірі.

Ті п'ятидесятники, що відмовилися від реєстрації, розробили три можливих варіанти діяльності своїх общин у СРСР. Перший – поставити існуючі общини під опіку іноземних держав та міжнародних організацій. Другий – допускалася можливість об'єднання усіх незареєстрованих та зареєстрованих общин у єдиний союз з наступною вимогою узаконити його правовий статус. Третій варіант – широко обговорювалася можли-

вість еміграції членів общин з наступним об'єднанням із зарубіжними центрами.

Переслідування за релігійними переконаннями у СРСР набирало обертів не менших, ніж переслідування за політичні акції. Влада назвала цих людей екстремістами і релігійними фанатиками, яких засуджували за статтями 54-10 і 54-11 КК УРСР – антирадянська пропаганда і участь в антирадянській організації, за що передбачалося від 10 до 25 років заслання з конфіскацією майна і позбавленням прав на 5 років. Світ заговорив про «нових» в'язнів за віру.

Тісне спілкування з правозахисниками піднімало культуру активістів релігійних громад. «ХТС» у 1974 повідомляла, що родина п'ятидесятників В. П. Хайло, що мешкає у м. Красний Луч та виховує 14 дітей, потерпає від місцевої влади. Батька намагаються звільнити з роботи, сину відмовили у роботі на шахті, заявивши: «Нехай Вам баптисти дадуть роботу». Дочку після закінчення 8-го класу не прийняли в жоден навчальний заклад, бо віруюча, а молодших синів-школярів погрожують відправити до спецшколи для розумово відсталих дітей. В липні 1974 р. подружжя Хайло звернулося до М. В. Підгорного з проханням дозволити їм та їхнім дітям виїхати за кордон¹⁴.

Протестанти використовували різноманітні можливості, щоб довести свої прохання до найвищих інстанцій СРСР та України: листи Прокурору України та СРСР, звернення до Президії Верховної Ради, апеляції до міжнародних організацій та закордонної преси, голодування на території посольства США та ін. Щоправда, радянським урядовцям вдавалося так правдоподібно переконувати світову громадськість про вільне віровизнання громадян СРСР, що лідери світових євангелістських церков поверталися додому з щирими переконаннями, що випадки порушення свобод в СРСР – виключення з правил.

У 1976 р. Московська гельсінкська група передала світовій громадськості та главам урядів 35 країн збірку заяв, скарг, відкритих листів, судових рішень, автобіографій, які свідчать про становище християн-п'ятидесятників до 1 серпня 1975 р. За їхніми словами, збірка «Выходи из нее, народ Мой» – ніщо інше, як картина злочинів проти людяності¹⁵.

Збірка переслідувала одну основну мету – сприяння еміграції з СРСР. Автори стверджували, що рух п'ятидесятників за виїзд з країни вирізняється своєю масовістю – про бажання виїхати заявляють не окремі

люди або родини, а цілі релігійні общини, що створюють спеціальні ініціативні органи свого руху – ради еміграцій.

Важливою проблемою, як зазначалося у брошурі, для категорії бажуючих виїхати з СРСР були гроші на здійснення права на виїзд. Адже йшлося про багатодітні родини і малозабезпечених. А малозабезпечені ці родини тому, що переслідуються за релігійні переконання. Зрозуміло, що активісти п'ятидесятників сподівалися, в першу чергу, на підтримку урядів США та Канади, так як саме у цих країнах релігійні дисиденти, що в певний час тікали від державних переслідувань, знайшли притулок і внесли значний вклад у розвиток і процвітання.

Проте місцеві органи влади і надалі перешкоджали п'ятидесятникам у їхніх спробах еміграції. Довідавшись, що якась родина прагне емігрувати, у той же час починали шантажувати батьків, мовляв, вас відпустимо, а дітей не дамо одурманювати. 18 серпня 1979 р. до Людмили Ярець, жительки м. Дзержинська Донецької області прийшли представники міськвиконкому Реуцька та Полупон, довідавшись, що Ярець подала заяву на виїзд з СРСР. Вони погрожували не відпустити з Людмилою дітей, так як діти є громадянами СРСР. «Радянська влада не дозволить калічити дитячі душі релігійним дурманом», – заявили вони на прощання¹⁶.

Одночасно різноманітними способами перешкоджали оформленню документів на еміграцію. Найчастіше відмовляли прийняти заяву, посилаючись на відсутність виклику, так як саме цей документ у СРСР був офіційним документом, що розпочинав процедуру виїзду. А коли траплялося, що виклик надходив, то його перехоплювали на пошті¹⁷. Рішучість п'ятидесятників добиватися виїзду цілими групами і навіть громадами є особливістю цього еміграційного руху. Другою особливістю є те, що в своїй більшості п'ятидесятники належали до «корінної національності». Найбільше їх серед українців та росіян, тому, на відміну від німців та євреїв, вони не прагнули повернутися на «історичну батьківщину», а називали одну і основну причину еміграції – бажання покінчити з релігійними переслідуваннями, які випали на долю їхніх батьків та дідів. На що влада вкотре заявляла, що таких причин не існувало і не існує.

Загалом, кінець 1970-х рр. позначився стрімким ростом заяв з проханнями на виїзд. Якщо у лютому 1977 р. близько 1 тисячі п'ятидесятників заявили про бажання залишити СРСР, то через місяць їхня кількість

зросла до 3, 5 тисяч. До грудня 1977 р. подали заяви 20 тисяч осіб, у 1979 р. – 30 тисяч п'ятидесятників громадян СРСР зажадали залишити СРСР¹⁸. Така активність п'ятидесятників була викликана ще й тим, що у США на виборах президента переміг баптист Д. Картер і вони поклали великі сподівання на підтримку США.

Упродовж багатьох років п'ятидесятники різних напрямків намагалися виїхати за межі СРСР. Проте тільки на початку 1980-х рр. деяким родинам і невеликим групам був даний такий дозвіл. Серед основних причин виїзду називалися неможливість вести повноцінне релігійне життя у СРСР, відсутність духовної літератури та можливості навчання дітей релігії.

Вагомим кроком у вирішенні проблем протестантів України став законопроект 1990 р., підписаний президентом США Д. Бушем, який з часом був названий поправкою Лаутенберга. Метою нового закону була зміна ставлення міграційних служб до деяких категорій біженців, що переслідувалися за свої релігійні та політичні погляди, та їхню етнічну приналежність. Першими отримали статус біженця євреї, євангелісти, члени Української католицької церкви та члени Української автокефальної церкви, які проживали на території СРСР та мали прямих родичів у США.

Бажаючі емігрувати повинні були довести наявність реальних переслідувань або добре обґрунтований страх таких переслідувань по відношенню особисто до самого заявителя. Крім цього, здобувачі на статус «біженця» повинні були мати прямих родичів у США. Ця вимога, в більшості випадків, виступала обов'язковою умовою участі у цій Програмі. Всього за даними Бюро по Населенню, Біженцям та Міграції Державного Департаменту США починаючи з 1990 р. за цією програмою з республік колишнього СРСР як біженці виїхало понад 400 тисяч осіб. Це склало близько 40% від загальної кількості поданих заяв¹⁹.

У перші роки після прийняття поправки Лаутенберга зазначені категорії біженців з колишнього СРСР отримували фактично автоматичне надання статусу біженця. Майже 90% осіб, з якими проводилася співбесіда, отримували право в'їзду до США навіть у випадках слабо аргументованих прохань. Упродовж наступних десяти років відбувалося зниження квоти для прийому біженців. Піком прибуття до США осіб зі статусом

«біженець» був 1992 р. – 132 173 особи, в тому числі – 61 200 осіб з країн колишнього СРСР. У наступні роки кількість бажаючих виїхати до США за цією програмою помітно зменшувалася. Якщо у 1995 р. було подано 34 тис. заявок, то у 1997 р. – 30 тис., у 1998 р. – 28 тис., 1999 р. – 22 тисячі²⁰. Найбільший потік мігрантів за цією програмою склали українські віруючі. Друкований орган ХВС з цього приводу писав: «Як смерч по церквам пройшла еміграція, спустошуючи і без того малочисельні церкви. Емігрують священнослужителі, проповідники, співаки»²¹.

Демократизація суспільного життя в СРСР призвела до прийняття важливих законів, що відчутно вплинули на еміграційну політику СРСР. 1 жовтня 1990 р. було підписано «Закон про свободу совісті та релігійних організацій», який «гарантував права громадян на визначення та вираження свого ставлення до релігії, на безперешкодне вираження релігії та виконання релігійних обрядів, а також соціальну справедливість і рівність, захист прав та інтересів громадян незалежно від ставлення до релігії та регулював ставлення, пов'язані з діяльністю релігійних організацій»²². 20 травня 1991 р. Верховною Радою СРСР прийнято закон «Про порядок виїзду з Союзу Радянських Соціалістичних Республік та в'їзду в Союз Радянських Соціалістичних Республік громадян СРСР». Саме цей закон завершив епоху закритих кордонів. Мільйони євреїв, німців, греків, протестантів-українців отримали можливість повернутися на історичну батьківщину, віднайти нову або з ностальгією чекати звісток з тієї землі, де не збулися їхні мрії, але пройшла частина життя у боротьбі, надії та сподіваннях. Тільки через десятиліття частина емігрантів з СРСР визнає, що шлях до омріяного щастя виявився набагато цікавішим за результат.

- ¹ Заватски В. Евангелическое движение в СССР после Второй мировой войны. – М.: Центральный комитет меннонитов. – 1995. – 556 с.
- ² Алексеева Л. История инакомыслия в СССР: Новейший период. М.: РИЦ «Зацепя». – 2001. – 382 с.
- ³ Любащенко В. І. Історія протестантизму в Україні. – Л., 1995. – 350 с.
- ⁴ Войналович В. А. Партиїно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політологічний дискурс. – К., 2005. – 741 с.
- ⁵ Стоцький Я. Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики. 1944-1964. – К., 2008. – 510 с.

- ⁶ Мітін Ю. І. Роль німецької менонітської громади в розвитку Барвінківщини в кінці 19 – першій третині 20 століття і її доля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://barvinok.dbst.org.ua/index.php?post=mitin/001>.
- ⁷ Любашенко В. І. Історія протестантизму в Україні... – С. 179.
- ⁸ Хроника текущих событий. – 1979. – № 42.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Павленко В. Н., Ваннер К. Особенности психологи евангельских христиан-баптистов // Вопросы психологии. – 2004. – №5. – С. 73.
- ¹¹ Панич О. І. Міф про баптистів у радянському суспільстві 1950-1980-х рр.: марновірство і пропаганда // Український історичний журнал. – 2011. – №3. – С.135.
- ¹² Перчаткин Б. Пятидесятническое движение: история развития в советское время [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://perchatkin.com/perchatkin/?p=1251.13> Там само.
- ¹⁴ Хроника текущих событий. – 1979. – № 42.
- ¹⁵ Московская хельсинкская группа. О праве на эмиграцию по религиозным мотивам [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mhg.ru/history/145BC96>.
- ¹⁶ Хроника текущих событий. – 1979. – № 55.
- ¹⁷ Алексеева Л. История инакомыслия в СССР: Новейший период. М.: РИЦ «Зацепа». – 2001. – С. 87.
- ¹⁸ Хроника текущих событий. – 1979. – № 44.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ История поправки Лаутенберга [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.helpimmigration.com/modules.php?name=Content&pa=showpage&pid=10>.
- ²¹ Московская хельсинкская группа. О праве на эмиграцию по религиозным мотивам [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mhg.ru/history/145BC96>.
- ²² Закон о свободе совести и религиозных организациях [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.r-komitet.ru/vera/26.htm>.